

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده حقوق و علوم سیاسی

جهت اخذ درجه ی کارشناسی ارشد حقوق بشر

موضوع

جایگاه حقوق بشر در سازمان جهانی تجارت

استاد راهنما

جناب آقای دکتر فیصل عامری

استاد مشاور

جناب آقای دکتر سید قاسم زمانی

تهیه و تدوین

امین رضا کوهستانی

بهمن ۱۳۸۷

بِسْمِ خدَا

تقدیم به پدر و مادرم

که زندگی را باز تعبیر عشق، شرافت

و انسانیت یافته اند

فهرست مطالب

مقدمه	۷
۱. شیوه‌شناسی تحقیق	۹
۱۱. سابقه‌ی تحقیق	۱۰
فصل یکم. تعریف و قلمرو اصطلاحات	۱۷
۱۱۱. اهداف و منطق اقتصادی حاکم بر نظام تجاری چندجانبه‌ی سازمان جهانی تجارت	۲۰
۱۷. اصول حقوقی آزادسازی تجاری	۲۲
۱. اصل دولت کامله الوداد	۲۲
۲. سیستم ترجیحات عمومی	۲۵
۳. اصل رفتار ملی	۲۶
۴. معامله‌ی متقابل	۲۸
۷. اهداف و قلمرو سازمان جهانی تجارت	۲۹
۷۱. ساختار سازمان جهانی تجارت	۳۲
۱. کنفرانس وزیران	۳۲
۲. شورای عمومی:	۳۳
۳. شوراهای تخصصی:	۳۳
۴. کمیته‌ها:	۳۴
۵. نظام حل و فصل اختلافات	۳۴
۶. مناسبات با سایر سازمان‌ها:	۳۵
۷. دبیرخانه:	۳۶
۸. جایگاه حقوقی سازمان جهانی تجارت:	۳۷
۹. تصمیم‌گیری‌ها:	۳۷
۱۰. برتری موافقت‌نامه‌ی تأسیس:	۳۸

۴۰	۱. اهمیت تمرکز بر حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی
۴۱	۱۱. حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی: تأملی در ماهیت حقوقی
۴۴	۱۱۱. کمیته ی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۴۷	فصل دوم: مبانی نظری-تاریخی
۴۷	۱. حقوق بشر و سرمایه داری: استحالته ای از «حق» به «فایده»
۵۳	۱۱. درک رابطه ی سازمان جهانی تجارت با حقوق بشر: رویکردی برای اصلاح
۵۵	۱۱۱. مناسبات حقوق بشر و سرمایه داری: بازتاب انشقاقی فلسفی در تئوری حقوق بشر
۵۹	۱. شیفتگان بازار
۶۴	۱. اندیشه ی بازار آزاد و شکل گیری سازمان جهانی تجارت
۶۵	۱۱. منتقدان بازار
۶۶	۱. آمارتیناسین
۶۸	۲. جان گیری
۷۲	۱. حقوق تجارت بین الملل، حقوق بشر بین الملل و نظام حقوقی بین الملل
۷۵	۱۱. توجه به حقوق بشر در بستر حقوق تجارت
۷۸	۱۱۱. کدامیک اولویت دارند؟ قواعد و استانداردهای حقوق بشر یا مقررات تجاری
۷۹	۱۱۱. تعهدات ناشی از قواعد آمره (Ius Cogens) و تعهدات عام الشمول (Erga Omnes)
۸۳	۱۱. یک روش شناسی در برخورد با حقوق بشر در بستر حقوق تجارت
۸۴	۱. تمهیدات مربوط به مشروط ساختن مناسبات تجاری
۸۴	۲. تمهیدات مربوط به اجابت تعهدات حقوق بشری
۸۵	۳. تمهیدات مبتنی بر همکاری
۸۶	۱۱. منطق روش شناسی ارائه شده برای حقوق بشر در بستر حقوق تجاری
۸۸	فصل سوم. راه کارهای ارتقای جایگاه حقوق بشر در سازمان جهانی تجارت
۸۸	۱. مقدمه

- I. صلاحیت قضایی مراجع حل اختلاف سازمان جهانی تجارت ۸۹
- II. شیوه های طرح استدلالات حقوق بشری در مراحل رسیدگی در رکن حل اختلافات ۹۱
- III. سازوکارهای طرح موضوعات حقوق بشری از طریق موافقت نامه های سازمان جهانی تجارت ۹۴
- IV. مقررات منع تبعیض موافقت نامه های سازمان جهانی تجارت ۹۵
- V. شروط استثنایی کلی ۱۰۰
- VI. ویژگی های کلیدی شروط استثنایی کلی ۱۰۱
- VII. قابلیت اجرای حقوق بشر در چارچوب استثنای اخلاق عمومی ۱۰۴
- VIII. تعیین قلمرو قسمت ج از بند سه ماده ی ۳۱: ۱۰۵
- IX. استخراج معنای معمولی از عبارت «اخلاق عمومی» ۱۱۱
- X. «سیاق» عبارت، از جمله مقدمه ی معاهدات و رویه ی سازمان در خصوص اصطلاحات ۱۱۲
- XI. وسایل تکمیلی تفسیر ۱۱۶
- XII. جمع بندی در خصوص قابلیت اجرای استثنای اخلاق عمومی برای ارتقای جایگاه حقوق بشر در سازمان جهانی تجارت ۱۱۹
- XIII. رویکردهایی برای انواع گوناگون تمهیدات حقوق بشری و خاستگاه قضایی آنها ۱۲۱
- XIV. تفسیر حقوق بشری از استثنای اخلاق عمومی ۱۲۴
- XV. مشکلات یک روش های حقوق تجاری برای طرح استدلالات حقوق بشری ۱۲۴
- XVI. سازوکارهایی برای پیشبرد تفسیر حقوق بشری ۱۲۹
- نتیجه گیری ۱۳۲
- کتابشناسی ۱۳۷

مقدمه

پاسخ گفتن به این پرسش که حقوق بشر چه جایگاهی در سازمان جهانی تجارت دارد، مستلزم پاسخ به چند پرسش پیشینی است: اینکه چرا باید به جستجوی جایگاه حقوق بشر در یک سازمان تجاری باشیم؟ و چگونه تجارت می تواند با حقوق بشر ارتباط پیدا کند؟

مطمئناً انگیزه ی هر پژوهش متأثر از وقایع عینی ای است که در عالم خارج صورت می پذیرد؛ چه در غیر این صورت، پژوهش چیزی جز یک بازی ذهنی، گسسته از وقایع بیرونی نخواهد بود.

از اواسط دهه ی ۱۹۹۰، در سطح جامعه ی مدنی بحث ها و مجادلات بسیاری پیرامون مشروعیت نظام تجارت بین الملل و به ویژه نقش سازمان جهانی تجارت -به عنوان جایی که مقررات تجاری بین الملل مذاکره و تقنین می شود- مطرح شد. نقطه اوج مجادلات تظاهرات گستره علیه جهانی شدن در ۱۹۹۹ در حاشیه ی اجلاس وزیران سازمان جهانی تجارت در سیاتل آمریکا بود. در این تظاهرات گروه های گوناگون مردم مانند کامیون داران و کارگران فولاد آمریکا، کشاورزان خرده پا، کارگران مزارع کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه، فعالان حقوق بشر و محیط زیست و نمایندگان مذاهب، مقامات رسمی و شهروندان بسیاری از کشورها حضور داشتند.^۱ علاوه بر تظاهرات سیاتل حرکت های مدنی دیگری همچون «جنبش پنجاه سال کافیسست»^۲ و «صلح سبز»^۳ و حرکت های خشونت آمیزی نظیر شورش زاپاتیستا در مکزیک^۴ و جنبش کین سارو ویوا در نیجریه^۵ در مخالفت با الگوی جهانی تجارت صورت گرفت.^۶ این مخالفت ها حاکی از احساس عمومی نسبت به مقررات تجاری بین الملل بود.

^۱ تارنمای دایره المعارف ویکی پدیا، زیر عنوان 'WTO' (سازمان جهانی تجارت):

<<http://www.en.wikipedia.org/wiki/wto>> (last visit on 19 Feb. 2009)

^۲ "Fifty Years Is Enough"

^۳ Green Peace

^۴ شورشی مسلحانه در ایالت چیپاس در جنوب شرقی مکزیک. فرمانده مارکوس، رهبر ارتش آزادی بخش ملی زاپاتیستا ها که این شورش را آغاز کرد، موافقت نامه ی تجاری نفتا را به عنوان حکم اعدام اقوام بومی مکزیک افشا و محکوم کرد. زیرا به موجب مندرجات این موافقت نامه، حق دسترسی دهقانان به زمین های عمومی که در قانون اساسی مقرر و برای آن ها به رسمیت شناخته شده، ملغی می شد. (کالینکوس، آکس، مانیفست ضد سرمایه داری، ترجمه ی ناصر زرافشان، چاپ یکم، تهران: آگاه، ۱۳۸۶، ص ۱۶) برای آگاهی بیشتر از این جنبش ن.ک به:

- 'Testimonies of the First Day', in T. Hayden, ed., *The Zaat ista Reader* (New York, 2002), p. 216.

^۵ کین سارو ویوا فعال سیاسی نیجریایی در نوامبر ۱۹۹۵ به خاطر این جنبش که در راه دفاع از خلق اوگونی در برابر فعالیت های غارتگرانه ی شرکت شل به راه انداخته بود به وسیله ی رژیم نظامی نیجریه اعدام شد. (کالینکوس، ص ۱۶)

گسترده شدن دامنه ی فقر، گرسنگی و کاهش بهداشت و آموزش عمومی در میان برخی کشورهای متعهد به اجرای خط مشی های تجاری سازمان جهانی تجارت ناشی از بی توجهی به تعهدات همزمان آن دولتها در چارچوب نظام بین المللی حقوق بشر در تضمین دسترسی ارزان به بهداشت، آموزش و حداقل استانداردهای زندگی بود.

مجموعه ی این وقایع بیرونی موجب شد تا این پرسش ها شکل بگیرد:

۱. آیا قواعد، مقررات، تصمیمات و رویه های بین المللی تجاری در قالب سازمان جهانی تجارت می تواند به بطور

مستقیم یا غیر مستقیم به نقض حقوق بشر در کشورهای عضو منجر شود؟

۲. رابطه ی نظریات سازنده ی حقوق بشر و حقوق تجارت به کجا باز می گردد؟

۳. چگونه می توان به کمک ابزارهای حقوقی و غیر حقوقی موجود در درون و بیرون این سازمان، جایگاه حقوق بشر

را در این سازمان تجاری ارتقا بخشیم؟

به طور کلی این پژوهش در صدد است تا بداند چگونه می توان بر افسانه ی انفکاک مفهومی حقوق بشر و تجارت

پایان داد. سازمان جهانی تجارت که پیش از این با محیط زیست آشتی کرد^۷، با حقوق بشر نیز ره دوستی در پیش

گیرد. در پایان پس از پاسخ به پرسش های مذکور، تصویری شفاف از جایگاه حقوقی فعلی حقوق بشر در سازمان

جهانی تجارت ترسیم و راه های طرح قواعد و استانداردهای حقوق بشر در این سازمان تبیین خواهد شد.^۸

^۶ برای آگاهی بیشتر نسبت تنوع جنبش های مذکور ن.ک به: هاروی، دیوید، تاریخ مختصر نئولیبرالیسم، ترجمه ی دکتر محمود عبدالله زاده، تهران اختران، ۱۳۸۶، ص ۲۸۶-۲۷۵.

^۷ کمیته ای با نام تجارت و محیط زیست (The Committee on Trade and Environment) در سازمان جهانی تجارت ایجاد شده است تا ارتباط بین ابزارهای تجاری و زیست محیطی را شناسایی کند. این کمیته از این طریق توسعه ی پایدار را مورد حمایت قرار داده و توصیه های لازم را در خصوص هرگونه اصلاحات مورد نیاز در نظام تجاری چندجانبه ارائه می دهد. برای مثال تصمیم کمیته در خصوص تجارت و محیط زیست مورخ ۱۵ آوریل ۱۹۹۴ که ضمیمه ی سند نهایی دربرگیرنده ی نتایج مذاکرات تجاری چندجانبه ی دور اروگوئه شده است؛ نگاه کنید به: اسناد حقوقی سازمان جهانی تجارت: نتایج مذاکرات تجاری چندجانبه ی دور اروگوئه، ترجمه ی مسعود طارم سری (و دیگران)، تهران: مؤسسه ی مطالعات و پژوهش های بازرگانی، ۱۳۸۵، صص ۶۸۳-۶۸۶ بند ۳۰ و ۳۱ بیانیه ی دوحه که دستورکار دور دوحه برای مذاکرات تجاری است به تجارت و محیط زیست اختصاص دارد. برای مطالعه ی بیشتر در خصوص توسعه ی مناسبات سازمان جهانی تجارت و محیط زیست، مقررات، دعاوی و مذاکرات مربوطه نگاه کنید به تارنمای سازمان جهانی تجارت: http://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/envt_intro_e.htm (Visited on 21/12/2008)

البته شایان ذکر است که سازمان جهانی تجارت تنها سازمان اقتصادی بین المللی نیست که اختیارات و اشتغالات اش آثار حقوق بشری در پی دارد. بلکه تصمیمات نهادهای مالی و پولی بین المللی از جمله بانک جهانی و صندوق بین المللی پول نیز به شدت با حقوق بشر افراد درگیر است. این سازمان ها نیز از طریق وارد کردن حقوق بشر، استانداردهای زیست محیطی و اجتماعی در برنامه های اعطای وام و تطبیق ساختاری به انتقادهای بین المللی پاسخ مثبت دادند. در این خصوص نگاه کنید به تارنمای بانک جهانی: (visited on 21/12/2008) <http://web.worldbank.org>؛ در مورد صندوق بین المللی پول نگاه کنید به مقاله زیر در فصلنامه ی صندوق

۱. شیوه‌شناسی تحقیق

نگارنده بر این اعتقاد است که تکیه‌ی صرف بر پوزیتیویسم (رویکرد وضعی) و بی‌توجهی به عوامل «غیرحقوقی»، ما را در شناخت رابطه‌ی این دو نظام حقوقی (حقوق بشر و تجارت) و ارائه‌ی راه حل برای اُستی دادن آنها با یکدیگر با مشکل مواجه می‌کند. از سوی دیگر، نمی‌توان کتمان کرد که عوامل «غیرحقوقی» هم تا جایی اهمیت دارند که در روی زمین ظاهر شده و موضوع توافق دولت‌ها قرار گیرند.^۹ به همین جهت، این پژوهش آنگاه که در مقام بررسی تعهدات دولت‌ها در سیستم تجاری و حقوق بشری بین‌الملل است، از روش پوزیتیویسم بهره می‌گیرد و آنگاه در جایگاه ریشه‌یابی قواعد متعارض و همپوشان تجاری و حقوق بشری است، سعی در بکارگیری شیوه‌ی عینی دارد. نگارنده معتقد است توجه متوازن به هر دو رویکرد حقوقی در این پایان‌نامه در پیچه‌های جدیدی را به بحث رابطه‌ی این دو نظام حقوقی خواهد گشود. بنابراین بنا به فراخور بحث، هر دو رویکرد وضعی و عینی را مبنای کار قرار خواهد گرفت.

از حیث شیوه‌ی گردآوری منابع، این پایان‌نامه نیز به مانند غالب تحقیقات حقوقی از شیوه‌ی کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از سایر «پایگاه‌های داده» پیروی کرده است. از جمله پایگاه‌های داده مورد استفاده در این پایان‌نامه عبارتند از: وست‌لا، پروکست، نامتن که حاوی معتبرترین مقالات حقوقی، اخبار و وقایع مرتبط با موضوع به زبان فارسی و انگلیسی هستند. از آنجا که مناسبات حقوق بشر و سازمان جهانی تجارت بیش و پیش از سایر منابع حقوقی، در عرصه‌ی دکتربین مطرح بوده است، بهره‌برداری از «شیوه‌ی کتابخانه‌ای»، برای بهره‌برداری دقیق از آخرین تئوری‌ها و نظریات علمای حقوق، بهترین و مناسب‌ترین گزینه برای پیشبرد این مطالعه تشخیص داده شد.

این پایان‌نامه با موانع و دشواری‌های فراوانی روبرو بوده است. یکی از مهمترین موانع، فقدان تحقیقات حقوقی کافی در خصوص ایجاد یک چارچوب نظری مشخص و قابل اتکا برای مناسبات سازمان جهانی تجارت و حقوق بشر است. به بیان دیگر، تحقیقات حقوقی‌ای که تاکنون صورت گرفته یا بیش از حد وجه پوزیتیویستی داشته و به صورت کسالت‌آوری قواعد حقوقی و تصمیمات موجود در دو رژیم حقوقی تجاری و بشری را به کنار هم قرار داده‌اند؛ و یا وقتی اهتمام به واکاوی در

بین‌المللی پول: (Periera Leite, S, "Human Rights and the IMF", December 2001, Volume 38, No.4) این مقاله در تارنمای صندوق بین‌المللی پول به نشانی زیر منعکس شده است: (<http://imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/12/leite.htm>) (visited on 21/12/2008)

^۹ فلسفی، هدایت‌الله، حقوق بین‌الملل معاهدات، تهران: فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۳، ص ۸-۴.

عمق و ریشه‌ی قواعد حقوقی تجاری و بشری داشته‌اند، وجهی به شدت ایدئولوژیک یافته‌اند. این امر به معنای وامدار شدن تحقیقات حقوقی به ایدئولوژی مارکسیسم، لیبرالیسم و... است.

بنابراین نگارنده ملزم بود تا پیش از ورود به بحث، ضمن توجیه اهمیت موضوع، به یک رویکرد مناسب برای برخورد با مسئله دست یابد. به بیان دیگر، از آنجا که مناسبات حقوق بشر و سازمان جهانی تجارت، خواه نا خواه غرق در تئوری‌ها و ایدئولوژی‌های گوناگون لیبرالیسم، ناسیونالیسم اقتصادی و سوسیالیسم بوده است، لذا پیش از ورود به مباحثات حقوقی، نگارنده می‌بایست بنیان نظری خود را در این پژوهش روشن می‌ساخت. این امر تا حد زیادی وقت و انرژی نگارنده را به خود مشغول ساخت. از همین روست که نگارنده معتقد است که این پایان نامه را می‌توان سرآغازی برای سایر تحقیقات حقوقی در ایران برای پرداختی دقیق‌تر به «مصادیق» مناسبات سازمان جهانی تجارت و حقوق بشر دانست.

II. سابقه‌ی تحقیق

در حالی که سازمان جهانی تجارت چندان پذیرای مطالعه پیرامون مناسبات حقوق بشر و تجارت نبوده است، نهادهای وابسته به سازمان ملل متحد با پیشگامی شورای اقتصادی و اجتماعی (اکوسوک) در خصوص تحقیق در این موضوع بسیار فعال عمل کرده‌اند.^{۱۰} مطالعات بیشماری بر مناسبات میان آزادسازی تجاری و حقوق بشر و تجزیه و تحلیل اثر آزادسازی تجاری بر وضعیت حقوق بشر تمرکز پیدا کرده است. نتایج این مطالعات اقدامی عاجل را پیشنهاد می‌کنند که به وسیله‌ی آن بتوان برای اجتناب از آثار منفی آزادسازی تجاری بر وضعیت حقوق بشر اتخاذ شود. نکته‌ی جالب توجه این است که

^{۱۰} شورای اقتصادی و اجتماعی ملل متحد، حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی: اثر موافقت نامه‌ی مربوط به جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری (موافقت نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری (TRIPS)) بر حقوق بشر گزارش کمیساری عالی حقوق بشر در ۲۷ جون ۲۰۰۱ (E/CN.4/Sub.2/2001/13)، شورای اقتصادی و اجتماعی ملل متحد، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی: جهانی سازی و اثر آن بر بهره‌مندی کامل از حقوق بشر. گزارش کمیساری عالی حقوق بشر بر اساس قطعنامه‌ی شماره‌ی 2001/32 کمیسیون حقوق بشر در ۱۵ ژانویه‌ی ۲۰۰۲ (E/CN.4/2002/54)، شورای اقتصادی و اجتماعی ملل متحد، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی: آزادسازی تجارت خدمات و حقوق بشر. گزارش کمیساری عالی حقوق بشر در ۲۵ جون ۲۰۰۲ (E/CN.4/Sub.2/2002/9)، شورای اقتصادی و اجتماعی ملل متحد، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی: حقوق بشر، تجارت و سرمایه‌گذاری. گزارش کمیساری عالی حقوق بشر، ۲ جولای ۲۰۰۳ (E/CN.4/Sub.2/2003/9).

برای آگاهی از مشروح فعالیت‌های ارگان‌های مختلف سازمان ملل در این خصوص ن.ک به:

- Benedek, Wolfgang (and others) (ed.) s, Economic Globalization and Human Rights, Cambridge, 2007, p. 137-169; Zigel, G., "WTO and Human Rights: Examining Linkages and Suggesting Convergence", IDLO Voice of Development Jurists Paper Series 2 (2005), at 26-30.

مطالعات مذکور به ندرت پیشنهاد استفاده از تمهیدات محدودکننده ی تجاری برای ارتقاء وضعیت حقوق بشر را می دهند، بلکه بیشتر خواهان استفاده از سایر وسایل برای به جریان انداختن حقوق بشر در فعالیت سازمان جهانی تجارت هستند.

در چارچوب سازمان ملل متحد بحث تجارت و حقوق بشر برای نخستین بار در کنفرانس حقوق بشر وین ۱۹۹۳ آغاز شد^{۱۱}؛ جایگاه بر غیر قابل تقسیم بودن حقوق بشر و وابستگی متقابل آنها با یکدیگر تأکید شد. دفتر کمیساریای عالی حقوق بشر برای تحقق حقوق بشر و انسجام بخشی بهتر حقوق بشر در کار نهادهای حقوق بشری، تأسیس شد.^{۱۲} در آن زمان، توسعه ی اقتصادی با نولیبرالیسم توصیف می شد و تصور می شد که نولیبرالیسم نه تنها به اصلاح سیاست ملی اقتصادی، آزادسازی تجارت ملی و قوانین سرمایه گذاری، مقررات زدایی و خصوصی سازی منتج می شود، بلکه افزایش انسجام اقتصادی بین المللی در سطح جهانی و ملی را نیز به دنبال دارد. این توسعه به بازارهای جهانی شده راه می یابد، که باعث افزایش تجارت و سرمایه گذاری بین المللی و سرعت بخشیدن به وابستگی متقابل کشورها می شود.

با تمرکز جامعه ی مدنی - به ویژه سازمان های غیر دولتی - بر روی نواقص زیست محیطی، اجتماعی و حقوق بشری، خیلی زود نواقص لیبرالیسم مشخص شد. سازمان ملل کنفرانس های مختلفی را در خصوص آثار منفی جهانی سازی اقتصاد بر بهره مندی افراد از حقوق بشر، برگزار کرد.^{۱۳} صندوق بین المللی پول و بانک جهانی با وارد کردن موضوعات حقوق بشر، استانداردهای زیست محیطی و اجتماعی در برنامه های اعطای وام و تطبیق ساختاری [کشورها] پاسخی درخور به انتقادهای بین المللی دادند. شکست موافقت نامه ی چندجانبه ی سرمایه داری در ۱۹۹۸ - که در چارچوب سازمان توسعه و همکاری اقتصادی (OECD) مورد مذاکره قرار گرفت - می تواند فعالیت های فزاینده ی جنبش ضد جهانی سازی را در پی داشته باشد. کنفرانس وزیران سازمان جهانی تجارت در سیاتل ۱۹۹۹ نشان داد که رژیم تجاری سازمان جهانی تجارت نیز

¹¹ UN, Vienna Declaration and Programme of Action, 25 June 1993, A/CONF.157/23, para. 5.

<<http://www.ohchr.org/english/law/vienna.htm>> (Last visit on 24 Dec 2008)

¹² UN General Assembly, High Commissioner for the promotion and protection of all human rights, 20 December 1993, A/Res/48/141, <<http://www.ohchr.org/english>> (Last visit on 24 Dec 2008).

¹³ مانند کنفرانس جمعیت و توسعه در قاهره ۱۹۹۴، اجلاس توسعه ی اجتماعی در کپنهاگ ۱۹۹۵ و چهارمین کنفرانس زنان ۱۹۹۵. برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به تارنمای سازمان ملل متحد:

<<http://www.un.org/events/conferences.htm>> (Last visit 10 June 2008)

می تواند مولد تأثیرات منفی بر فقرا به ویژه در کشورهای در حال توسعه باشد و اینکه چارچوب حقوقی سازمان جهانی تجارت تا حد معینی خط مشی های اجتماعی و اقتصادی را محدود می کند. در زمان کنفرانس سیاتل، سازمان جهانی تجارت به طور فزاینده ای آماج انتقادهای بین المللی قرار گرفت.

در آن زمان نهادهای حقوق بشری سازمان ملل شروع به بررسی آثار جهانی شدن بر بهره مندی از حقوق بشر^{۱۴} و مناسبات و تعامل میان حقوق اقتصادی بین الملل و حقوق بشر پرداختند. از جمله نهادهای مرتبط با این مسئله، نهادهای فرعی شورای اقتصادی و اجتماعی ملل متحد بودند: «کمیسیون فرعی برای ترویج و حمایت از حقوق بشر» و «کمیته ی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی». وظیفه ی اصلی کمیته ی حقوق اقتصادی و اجتماعی، اجرای میثاق حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی بود.

مناسبات میان تجارت، سرمایه گذاری و حقوق بشر برای نخستین بار در قالب یک گروه کاری توسط آقای اونیانگو و خانم اودگاما به دقت تشریح شد.^{۱۵} متعاقب این امر، آنها از سوی کمیسیون حقوق بشر به عنوان گزارشگران ویژه منصوب شدند تا مطالعه ای را بر روی موضوع جهانی شدن و اثر آن بر بهره مندی کامل از حقوق بشر انجام دهند.^{۱۶} وظیفه ی آنها یافتن اشکال گوناگون تعامل و پیشنهاد راه ها و وسایلی بود که از طریق آنها تقدم قواعد و استانداردهای حقوق بشر بهتر بتواند تحقق یابد و بهتر بتوان تجارت بین المللی و منطقه ای، خط مشی سرمایه گذاری و اعطای وام، موافقت نامه ها و رویه ها را به آگاهی رساند. پس از ارائه ی دو گزارش مقدماتی،^{۱۷} گزارش نهایی در سال ۲۰۰۳ تسلیم شد.^{۱۸}

¹⁴ UN Secretary General, Globalization and its impact on the full enjoyment of all human rights: Preliminary Report, 31 August 2000, A/55/342.

¹⁵ UN ECOSOC, The Realization of Economic, Social and Cultural Rights. Human Rights as the primary objective of international trade, investment and finance policy and practice. Working Paper submitted in accordance with Sub-Commission resolution 1998/12, 17 June 1999, E/CN.4/Sub.2/1999/11.

¹⁶ Commission on Human Rights Decision 2000/102, 17 April 2000.

¹⁷ UN ECOSOC, The Realization of Economic, Social and Cultural Rights: Globalization and its Impact on the Full Enjoyment of Human Rights. Preliminary report submitted by J. Oloka Onyango and Deepika Udagama, in accordance with Sub Commission resolution 1999/8, 15 June 2000, E/CN.4/Sub.2/2000/13, and UN ECOSOC, Economic, Social and Cultural Rights: Globalization and its impact on the Full Enjoyment of Human Rights. Progress Report submitted by J. Oloka-Onyango and Deepika Udagama, in accordance with Sub-Commission resolution 1999/8 and Commission on Human Rights decision 2000/102, 2 August 2001, E/CN.4/Sub.2/2001/10.

تجزیه و تحلیل دقیق مناسبات تجارت و حقوق بشر توسط تعدادی از گزارش های کمیساریای عالی حقوق بشر نیز فراهم شده بود.^{۱۹} گزارش ها به بررسی اثرات حوزه های مختلف تحت پوشش سازمان جهانی تجارت بر وضعیت حقوق بشر دولت های عضو سازمان جهانی تجارت می پرداخت. این حوزه ها عبارتند از، آزادسازی تجارت خدمات، موافقت نامه ی موافقت نامه جنبه های تجاری حقوق مالکیت فکری (TRIPS)، آزادسازی تولیدات کشاورزی و آزادسازی سرمایه گذاری.

در اینکه آزادسازی تجارت بین المللی توسعه ی اقتصادی را افزایش داده است، مناقشه ی چندانی نیست. اما گزارش ها حاکی از آن هستند که آزادسازی تجاری می تواند اثرات منفی ای بر بهره مندی افراد از حقوق بشر داشته باشند. به طوری مشخص گفته شده است که حقوق اقتصادی اجتماعی و فرهنگی با آزادسازی سرمایه گذاری و تجارت در معرض خطر قرار می گیرد. به علاوه بر مسئولیت اولیه ی دولت ها در احترام و حمایت از حقوق بشر تأکید شده است. چالشی که با جهانی شدن بروز کرد، این بود که تضمین کنیم دولت ها تجارت را به گونه ای آزاد سازند که با تعهدات آنها در احترام، حمایت و اجرای حقوق بشر همخوانی داشته باشد.

دو مطالعه ی اخیر گویای این امر بودند که چگونه سازمان جهانی تجارت می تواند در بهبود مناسبات تجارت و حقوق بشر نقش داشته باشد و چگونه می تواند تا حد امکان از تبعات حقوق بشری آزادسازی تجارت اجتناب کند. روبرت هوز^{۲۰} حوزه و تعهدات حق بر توسعه را به گونه ای مورد تجزیه و تحلیل قرار داد که نه تنها دربردارنده ی توسعه ی اقتصادی، که به تحقق پیوستن حقوق بشر - به ویژه حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی - را در برگیرد. او می گوید: «تحقق حق توسعه

¹⁸ UN ECOSOC, Economic, Social and Cultural Rights: Globalization and its Impact on the Full Enjoyment of Human Rights. Final Report submitted by J. Oloka-Onyango and Deepika Udagama, in accordance with Sub-Commission decision 2002/105, 25 June 2003, E/CN.4/Sub.2/2003/14.

¹⁹ UN ECOSOC, Economic, Social and Cultural Rights: The impact of the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights on Human Rights. Report of the High Commissioner, 27 June 2001, E/CN.4/Sub.2/2001/13, UN ECOSOC, Economic, Social and Cultural Rights: Globalization and its Impact on the Full Enjoyment of Human Rights. Report of the High Commissioner for Human Rights submitted in accordance with Commission on Human Rights resolution 2001/32, 15 January 2002, E/CN.4/2002/54, UN ECOSOC, Economic, Social and Cultural Rights: Liberalization of Trade in Services and Human Rights. Report of the High Commissioner, 25 June 2002, E/CN.4/Sub.2/2002/9, UN ECOSOC, Economic, Social and Cultural Rights: Human Rights, Trade and Investment. Report of the High Commissioner for Human Rights, 2 July 2003, E/CN.4/Sub.2/2003/9.

²⁰ Robert Howse

بعید است که از طریق دستگاه قضایی و یا سایر دستگاه های تمرکز یافته به دست آید، بلکه تحقق این حق مستلزم طیف وسیعی از سیاست های عمومی و فعالیت در سطح داخلی و بین المللی است. این امر در مورد وضعیت بهبود یافته ی حقوق بشر نیز صادق است. با این وجود، تعهد اصلی بر دوش تک تک دولت هاست که متعهد به تحقق حقوق بشر در سطح بین المللی نیز هستند.^{۲۱} مطالعه ی پاول هانت^{۲۲} که به حق بر سلامت و نسبت اش با موافقت نامه های سازمان جهانی تجارت مربوط بود، نظرات هوز را مورد تأیید قرار داد.^{۲۳}

مسئله ی درگیر شدن تجارت، سرمایه گذاری و اعطای وام با حقوق بشر، منجر به همراهی نهادهای اقتصادی ای نظیر بانک جهانی و صندوق بین المللی پول برای رفع این مسئله شد و آنها استانداردهای معینی از حقوق بشر را در فعالیت های خود وارد کردند. با این وجود، سازمان جهانی تجارت نسبت به گشودن درهای رژیم تجاری به دغدغه های غیر تجاری به کلی بی میل بوده است. موضع سازمان جهانی تجارت برای مدت هایی طولانی این بود که سازمان جهانی تجارت یک سازمان تجاری است و نه حقوق بشری؛ اگر نگرانی های حقوق بشری ای وجود دارد، باید در سازمان های مربوطه حل شود.^{۲۴}

یافته های مطالعات پیش گفته تنها در آنجا با سازمان جهانی تجارت هم عقیده است که این سازمان نمی تواند به عنوان یک سازمان حقوق بشری عمل کند. با این وجود این مطالعات نشان می دهند که سازمان جهانی تجارت می بایست نسبت به پیشنهادهای بررسی دقیق فعالیت هایش و «فرآیند به جریان انداختن حقوق بشر» گشاده روتر باشد.^{۲۵} از یک سو دولت های عضو سازمان جهانی تجارت باید تضمین کنند که تعهدات حقوق بشری آنها محقق می شود. چون سازمان جهانی

²¹ Howse R, Mainstreaming the right to development into international economic law and policy at the World Trade Organisation, paper prepared for the OHCHR secretariat, (E/CN.4/Sub.2/2004/17), p. 4, para 7ff.

²² Paul Hunt

²³ UN, Economic, Social and Cultural Rights: The Right of Everyone to the Enjoyment of the Highest Attainable Standard of Physical and Mental Health. Report of the Special Rapporteur Paul Hunt. Addendum: Mission to the World Trade Organization, 1 March 2004, E/EC.4/2004/49/Add.1.

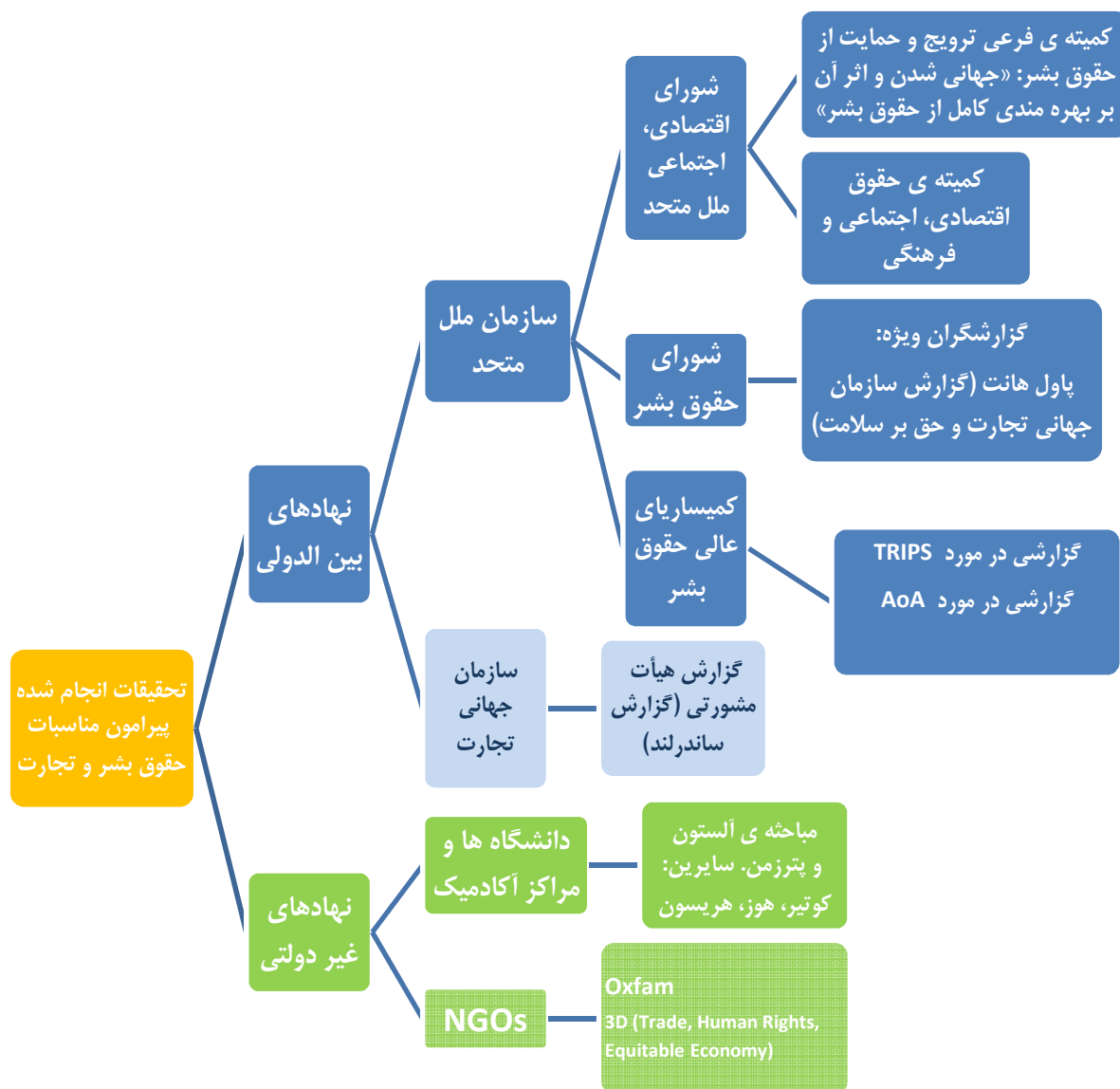
²⁴ WTO (ed.), The Future of the WTO. Addressing Institutional Challenges in the New Millennium, Geneva (2004), adopted on 13 December 1996, WT/MIN (96)/DEC, para. 4.

²⁵ Howse R, above n. 21, para 25ff.

تجارت یک سازمان عضو-محور می باشد، این برعهده ی دولت های عضو است که تضمین کنند تا تصمیمات و قواعد سازمان جهانی تجارت اثری منفی بر وضعیت حقوق بشر در دولت های عضو سازمان جهانی تجارت ندارد.^{۲۶}

²⁶ Paul Hunt, above n 23, paras. 7 & 11.

علاوه بر مطالعات مذکور، نام دو حقوقدان به نام های آلستون و پترزمن در عرصه مناسبات حقوق بشر و سازمان جهانی تجارت بسیار شناخته شده است، از آنجا که بخش بزرگی از ادبیات مربوط به این موضوع خاص را نوشته های این دو حقوقدان و طرفداران هر یک تشکیل می دهد. پترزمن یک حقوقدان برجسته ی تجاری که مقالات بی شماری در این خصوص نگاشته است که از تیغ انتقادات حقوقدانان حوزه ی حقوق بشر-به ویژه آلستون- و برخی دیگر از حقوقدانان-مانند هوز- مصون نمانده است. در خصوص اختلاف نظر میان این دو دسته از حقوق دانان در فصل دوم بیشتر آشنا خواهیم شد.

فصل یکم. تعریف و قلمرو اصطلاحات

فلاسفه معتقدند اختلاف نظر نخست در ساحت واژگانی آغاز می شود و سپس به سایر حوزه ها تسری می یابد؛ بدان معنا که تا وقتی به یک اتفاق نظر در معنا و حدود و ثغور مورد نظر خود از واژگان دست نیابیم، و تا وقتی که در مقابل یک تصور، یک تصدیق نسبتاً واحد قرار ندهیم، نمی توان به کشف ارتباط میان آن مفاهیم با یکدیگر امیدوار بود. بنابراین برای بحث در خصوص مناسبات حقوق بشر و تجارت در بستر سازمان جهانی تجارت، نخست باید به تعریف مورد نظر خود از دو اصطلاح حقوق بشر و تجارت بپردازیم تا در ادامه به یک واکاوی در قلمرو و ماهیت حقوقی نظام های سازنده ی هریک دستیابیم.

بخش یک. سازمان جهانی تجارت ۲۷

انگیزه ی آزاد سازی تجارت در یک اندازه ی بین المللی نخستین بار در ۱۹۳۴ در قانون تجارت ایالات متحده ی آمریکا منعکس شد.^{۲۸} این قانون واکنشی بود به رویه های حمایت گرایانه ی تجاری ای که در فاصله ی میان دو جنگ جهانی شایع شده بود؛ رویه هایی که تا حد زیادی تجارت بین الملل را تضعیف کرده بود. اقتصاددانان طراح نظام برتون وودز^{۲۹} با مشاهده ی اوضاع و احوال حاکم بر دوران پایانی جنگ جهانی دوم، بازتوانی اقتصادی پس از جنگ جهانی دوم را به عنوان نیازی فوری تشخیص دادند. آنها آزادسازی تجاری را برای توسعه و گسترش اقتصاد جهانی تجویز کردند. یکی از پیشنهادات این اقتصاددانان، تشکیل سازمان بین المللی تجارت (ITO)، به عنوان یک نهاد دائمی برای ترویج، اداره و اجرای آزادسازی تجاری در سطح جهان بر مبنای چندجانبه گرایی بود. منشور سازمان بین المللی تجارت در «کنفرانس

^{۲۷} مطالب قسمت (الف) که عمدتاً شرح مسائل شکلی و ویژگی های عمومی سازمان جهانی تجارت است، بیشتر از دو منبع زیر اقتباس شده است:

- Islam, M.R. *International Trade Law of the WTO*, Oxford University Press: 2006, pp. 1-39.
- WTO, *Understanding the WTO*, World Trade Organization Publication: February 2007, pp. 7-21; reflected on: < <http://www.wto.com> > (visited on 10 Jan 2009)

این مباحث در منابع مختلف کم و بیش به صورت مشابهی تشریح شده است؛ اما در میان آنها دو منبع مذکور از سایرین معتبرتر و تازه تر تشخیص داده شد.
^{۲۸} نگاه کنید به:

- Canto, V. "US Trade Policy: History and Evidence", *Cato Journal*, Vol.3 (Winter 1983/84).

^{۲۹} نظام برتون وودز (Bertton Woods System): به منظور آماده شدن برای ایجاد یک نظام اقتصادی بین المللی و در حالی که هنوز جنگ جهانی دوم در جریان بود، ۷۳۰ نماینده از ۴۴ کشور از میان کشورهای متحد در جنگ در هتلی در برتون وودز ایالت نیوهمپشایر آمریکا برای شرکت در کنفرانس مالی و پولی ملل متحد گرد هم آمدند. در آنجا موافقت نامه ی برتون وودز در جولای ۱۹۴۴ به امضای نمایندگان دولت های حاضر در کنفرانس رسید. با تنظیم مجموعه ای از مقررات، نهادها و آیین ها برای نظم بخشی به نظام پولی بین المللی، بنیانگذاران برتون وودز بانک بین المللی ترمیم و توسعه - که اکنون یکی از پنج موسسه ی گروه بانک جهانی است - و صندوق بین المللی پول را تأسیس کردند. این سازمان ها در سال ۱۹۴۵ پس از آنکه تعداد کافی ای از کشورها آنها را به تصویب رساندند، آغاز به کار کردند. (نگاه کنید به تارنمای ویکیپدیا به نشانی: <http://www.en.wikipedia.org/wiki/Bertton_woods_system> (Last view on 9 Jan 2009)

تجارت و اشتغال» (UNCTE) در هاوانا و در مارس ۱۹۴۸ به تصویب رسید و چهل و چهار کشور شرکت کننده در آن کنفرانس این سند را امضا کردند.^{۳۰} اما از آنجا که سنای آمریکا منشور هاوانا را نوعی دست اندازی به حاکمیت امریکا قلمداد می کرد، از تصویب آن خودداری کرد. این امر باعث بی نتیجه ماندن تلاش ها برای تشکیل این سازمان بین المللی شد.

مسائل مربوط به امتیازات تعرفه ای از منشور سازمان بین المللی تجارت جدا شد و همزمان با مذاکرات تشکیل این سازمان، مذاکرات جداگانه ای در مورد امتیازات تعرفه ای در ژنو آغاز شد. کشورهای شرکت کننده قصد داشتند تا بدون آنکه منتظر تشکیل سازمان شوند، نتایج نخستین موافقت نامه ی تعرفه ای در ژنو را به مرحله ی اجرا برسانند. به همین جهت وقتی که امیدها برای تشکیل سازمان بین المللی تجارت رنگ باخت، مذاکرات برای حذف تعرفه های بیشتر با قدرت بیشتری پیگیری شد و مورد پشتیبانی افزون تری قرار گرفت. در مارس ۱۹۴۷ کمیته ی مقدماتی «کنفرانس تجارت و اشتغال» متن پیش نویسی را برای موافقت نامه ی عمومی تعرفه و تجارت تهیه کرد. این متن ضمیمه ی نتایج نخستین مذاکرات تعرفه ای ژنو شد و شامل اصول مذاکرات تعرفه ای، عملکرد موافقت نامه ی عمومی تعرفه و تجارت و برخی دیگر از قواعد منشور هاوانا در خصوص تجارت آزادتر، منصفانه تر و غیرتبعیض آمیزتر بود. در اکتبر ۱۹۴۷ کمیته ی مقدماتی پیش نویس یک پروتکل برای اجرای موقتی موافقت نامه ی عمومی تعرفه و تجارت را تهیه کرد. این پروتکل در نوامبر همان سال -به دنبال امضای کشورهای مهمی چون آمریکا، انگلستان، کانادا، استرالیا، فرانسه، بلژیک، هلند و لوکزامبورگ- لازم الاجرا شد.^{۳۱}

بنابراین موافقت نامه ی عمومی تعرفه و تجارت نتیجه ی بی نظمی ایجادشده پس از ناکامی دولت ها در تشکیل سازمان بین المللی تجارت بود. به همین دلیل موافقت نامه ی عمومی تعرفه و تجارت را چاره ای موقت تا زمان توافق بر سر تشکیل یک سازمان دائمی قلمداد می کنند. این موافقت نامه سندی نبود که حاصل غور و اندیشه ی کافی و دقت نظر باشد

³⁰ Final Act of the United Nations Conference on Trade and Employment: Havana Charter, 24 March 1947, Havana, reflected on: <<http://www.worldtradelaw.net/misc/havana.pdf> (Last view on 10 Jan 2009).

³¹ Protocol of Provisional Application of the General Agreement on Tariffs and Trade. Signed at Geneva on 30 October 1947, for subsequent actions, see references in Cumulative Indexes Nos. 3, 5 and 12, as well as annex A in volumes. 893 and 974. Reflected on: <untreaty.un.org/unts/1_60000/29/40/00057988.pdf> (last view on 11 Jan 2009)

و به مرور تبدیل به دوره‌های مذاکره‌ای شده بود که به صورت عملگرایانه و مسالمت آمیز، خواسته‌های قدرت‌های بزرگ تجاری را دنبال می‌کرد.

گات به مرور نقطه‌ی اتکای خود در جامعه‌ی تجاری بین‌المللی از دست می‌داد. به همین جهت تجدیدنظر اساسی در موافقت‌نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت برای تداوم بقای آن اجتناب ناپذیر بود.

دور اروگوئه در بیستم سپتامبر ۱۹۸۶ با توافق اعضا به لزوم وجود یک سازوکار مستحکم بین‌المللی برای اداره‌ی موافقت‌نامه‌های جدید تجاری و حل و فصل اختلافات تجاری بر سر موافقت‌نامه‌های مذکور همراه شد. در طول دور اروگوئه، پرفسور جان جاکسون به نیاز به تجدید ساختار در موافقت‌نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت ۱۹۴۷ از طریق ایجاد یک نهاد جدید - که او آن را «سازمان جهانی تجارت» خواند - تأکید کرد.^{۳۲} در ۱۹۹۱ پیش‌نویس سند نهایی دور اروگوئه حاوی پیشنهادی برای تشکیل یک «سازمان تجاری چندجانبه» بود. سرانجام دور اروگوئه با صدور بیانیه‌ی ۱۵ آوریل ۱۹۹۴ در مراکش موفق شد تا یک نهاد تجاری چندجانبه‌ی دائمی با عنوان «سازمان جهانی تجارت» (WTO) تأسیس کند. ویژگی این سازمان جدایی از موافقت‌نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت - به عنوان یک نهاد موقت - ایجاد مجمعی دائمی برای همکاری‌های بین‌المللی با اختیارات تصمیم‌گیری مبتنی بر مقررات و اجرای آن از طریق سازوکارهای مشخص شد. این نظام تجاری چندجانبه در اول ژانویه ۱۹۹۵ متولد شد.

«سند نهایی دربرگیرنده‌ی نتایج مذاکرات تجاری چندجانبه‌ی دور اروگوئه» در ۱۵ آوریل ۱۹۹۴ حاوی مقررات موافقت‌نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت ۱۹۴۷ (GAAT 1947) به همراه پروتکل‌ها و امتیازات تجاری و تبصره‌های آن که تحت ماده ۲۴ پیش از تشکیل سازمان جهانی تجارت اصلاح و یا تعدیل شدند. دور اروگوئه به شش تفاهم‌نامه‌ی جدید دست یافت که برخی از مقررات و مواد مناقشه‌برانگیز موافقت‌نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت ۱۹۴۷ (GAAT 1947) را شفاف کرده و به دقت تشریح نمود. تمام این پیشرفت‌ها در مورد نظام آزادسازی تجاری چندجانبه در موافقت‌نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت ۱۹۴۷ (GAAT 1947)، یک موافقت‌نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت جدیدی را بنیان نهاد زیر عنوان موافقت‌نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت ۱۹۹۴ (GAAT 1994). دور اروگوئه با مجموعه‌ای از

^{۳۲} J Jackson, Restructuring the GAAT System, Pinter Publishers, London, 1990, pp 38-41.

موافقت نامه های جدید پیرامون تجارت کالا، خدمات، مالکیت فکری و حل و فصل اختلافات (مجموعاً تحت عنوان موافقت نامه های تحت پوشش) که به موافقت نامه ی تأسیس سازمان جهانی تجارت ضمیمه شدند، کار خود را به پایان رساند.^{۳۳}

البته سند نهایی اروگوئه حاوی متن اعلامیه ها و تصمیمات وزیران است که برخی از مقررات موافقت های تحت پوشش را روشن تر می سازد. این سند مستقیماً دربرگیرنده ی تعهدات الزام آوری نیست که هر کشور در طول مذاکرات دسترسی بازار برای کاستن و یا از میان بردن برخی از موارد تعرفه ای و یا غیر تعرفه ای مشخص برای تجارت کالا و یا تعهدات اولیه به آزادسازی تجارت خدمات تقبل کرده اند. این تعهدات در برنامه های ملی که یک بخش کامل از سند نهایی را تشکیل می دهند، گنجانده می شوند. موافقت نامه ی عمومی تعرفه و تجارت ۱۹۹۴ (GAAT 1994) و موافقت نامه ی سازمان جهانی تجارت دربرگیرنده ی تمام موافقت نامه های تحت پوشش دربرگیرنده ی منبع اصلی حقوق تجارت چندجانبه برای سازمان جهانی تجارت و اعضایش است. این دوسند به عنوان یک بسته ی واحد به کشورها برای تصویب و یا عدم تصویب ارائه شده است. در نتیجه، ویژگی این بسته به عنوان یک تعهد واحد موجب تضمین مجموعه ی مشترکی از قوانین و نظامات تجاری، حقوق مالکیت های فکری، حل و فصل اختلافات می شود. بنابراین، موافقت نامه ی تأسیس سازمان جهانی تجارت و تمام منضمات و لوازم تشکیل دهنده ی آن، سازنده ی پیکره ی واحد مقررات تجاری چندجانبه هستند که برای تمام اعضای سازمان جهانی تجارت الزام آور است.

III. اهداف و منطق اقتصادی حاکم بر نظام تجاری چندجانبه ی سازمان جهانی تجارت

اعلامیه مراکش ۱۹۹۴ در برگیرنده ی اهداف نظام چندجانبه ی تجاری در قالب سازمان جهانی تجارت است. نمایندگان ۱۲۴ دولت به همراه نماینده ی جوامع اروپایی در این اعلامیه تصمیم گرفتند تا «بر اساس موفقیت دور اروگوئه از طریق

^{۳۳} برای مراجعه به متن اصلی سند نهایی، ضمائم و آخرین تفاسیر مواد توسط رکن حل اختلاف نگاه کنید به تارنمای سازمان جهانی تجارت: http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/legal_e.htm#finalact (Last view on 11 Jan 2009) همچنین برای مراجعه به متن فارسی سند نهایی و ضمائم نگاه کنید به: اسناد حقوقی سازمان جهانی تجارت: نتایج مذاکرات تجاری چندجانبه ی دور اروگوئه، ترجمه ی مسعود طارم سری (و دیگران)، تهران: مؤسسه ی مطالعات و پژوهش های بازرگانی، ۱۳۸۵.